

NEMESKÉRI Zsolt¹– ZÁDORI Iván²**¹egyetemi tanár****Gál Ferenc Főiskola, Gazdasági Kar, Szeged****professor****Gál Ferenc College Faculty of Business and Management,
Szeged, Hungary****nemeskeri.zsolt.dr@gmail.com****²egyetemi docens****Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző
és Vidékfejlesztési Kar, Pécs****associate professor****University of Pécs Faculty of Culture, Education and Regional
Development, Pécs, Hungary****zadori.ivan@kpvk.pte.hu****KÜLÖNLEGES STÁTUSZÚ TERÜLETEK GEOPOLITIKAI
JELENTŐSÉGE KÍNÁBAN:
HONGKONG AZ ÚJ ÉVEZRED KÜSZÖBÉN*****GEOPOLITICAL IMPORTANCE OF TERRITORIES WITH
SPECIAL STATUS IN CHINA:
HONGKONG AT THE BEGINNING OF A NEW MILLENNIA*****ABSTRACT**

The presence of settlements, territories and places with special status in China can be observed in earlier periods of history and today as well, similarly to other parts of the world. In many cases, special status plays an important role in securing strategic positions and territoriality, management and exploitation of status and special rights could be a major economic competitive advantage which may result in a dynamically developing economy. After presenting the past and present economic and geopolitical importance of these Chinese territories, our paper examines the role, competitiveness and sustainability challenges of Hongkong which became a part of China again as a special administrative region (SAR) in 1997. Hongkong's economic history is a series of continuous challenges and successful adaptations. The attractive geostrategic position and special autonomy of this area has resulted an intensive development of commerce and services. Changing external challenges and market competition have generated new economic activities from time to time. Success and longer-

term sustainability no longer depends on the relationship between colonial countries and colonies but can be achieved through the management of this special relationship with China. The special status and geostrategic location is an interesting product for the outside world and China is also interested in maintaining Hongkong's special status. However, this system is quite vulnerable: it works as long as its specific products and services are competitive.

Kulcsszavak: Kína, Hongkong, territorialitás, gazdasági fejlődés, versenyképesség

Keynotes: China, Hongkong, territoriality, economic development, competitiveness

1. Bevezetés

A különleges jogosítványokkal felruházott települések, térségek jelenléte Kínában – hasonlóan a világ más területeihez – korábbi történeti korokban és napjainkban is megfigyelhető. A speciális státusz sok esetben fontos szerepet tölt be stratégiai pozíciók és territoriális szempontok biztosításában, illetve a különleges jogosítványok menedzselése és kiaknázása komoly gazdasági versenyelőnyként jelentkezhet és dinamikusan fejlődő gazdaságot eredményezhet.

Tanulmányunk e jogosítványokkal felruházott kínai területek, települések, térségek múltbeli és jelenlegi gazdasági és geopolitikai jelentőségének bemutatása mellett egy speciális, különleges státuszú terület, az 1997-ben újra Kína részévé vált Hongkong Kína gazdasági fejlődésében betöltött szerepét, versenyképességét és fenntarthatósági kihívásait vizsgálja.¹

2. Különleges státuszú területek történeti jelentősége

A világ különböző területeinek történetét vizsgálva a különféle gazdasági szabályozók intézményesülésével az engedmények, kedvezmények, jogok, kiváltságok megjelenése szinte párhuzamosan történik az egyes közösségekben, társadalmakban. Az egyes területeken megfigyelhető korlátozások alól lehetnek kivételek, rendszerint lehatárolt, jól elkülöníthető, viszonylag kisméretű területek, amelyekre a normák, szankciók nem, vagy csak részben vonatkoznak.

A speciális helyzet azonban csak akkor maradhat fenn hosszabb távon, ha a (sok esetben földrajzilag is) érintett gazdasági, politikai hatalmak elismerik, eltűrik, vagy adott esetben éppen biztosítják azt, hogy e különleges státuszú területeken más szabályok, normák érvényesülhessenek: az így létrejövő szituációban az érintett felek rendszerint profitálnak a különleges helyzetből és érdekeltek e sajátos állapot további fenntartá-

sában. Ha azonban ezek az érdekek sérülnek, az erősebb gazdasági, politikai szereplő kísérletet tehet (és az esetek többségében tesz is) az inentől kezdve már inkább negatív anomáliának tekinthető szituáció felszámolására.

A világon szinte mindenhol megfigyelhető e területek akár tényleges fizikai, akár absztrakt formában történő lehatárolása, ahol a határokat, határterületeket gyakran olyan jelzésekkel látják el, különítik el vagy választják el, amelyek az érintettek számára nyilvánvalóvá teszik az adott terület megkülönböztetett jellegét. E jelenségek logikája az emberi közösségekben humánológiai eredetre vall.²

E speciális területek fenntartása sok esetben csak külső erőforrásokból lehetséges, mert a rendszerint kisméretű, lehatárolt területek nem rendelkeznek olyan mennyiségű természeti erőforrással, amely hosszabb távú fenntarthatóságukat biztosítja, bevételeik jelentős része éppen a speciális státuszból adódó gazdasági, politikai lehetőségek kiaknázása, áruba bocsátása. Érdemes hangsúlyozni azt is, hogy e területek megkülönböztetett jellege az érintett gazdasági, politikai szereplők megfontolásai, szándékai, szerepvállalása és érdekeik érvényesítése mellett általában addig tud fennmaradni, amíg fenntartásuk, menedzselésük költségei hosszabb távon nem haladják meg a realizálható (nem csupán pénzügyi!) eredményeket.

A különleges jogosítványokkal felruházott területek a múltban a földrajzi felfedezések és az ezt követő gyarmatosítási törekvések gyakori kísérőjelenségei. Kereskedelmi, gazdasági jelentőségük mellett a gyarmatosító hatalmak fizikai, katonai, politikai jelenlétének bázisát is biztosítják. E területek kiválasztásában, lehatárolásában és működésében lényeges szerephez jutnak a véletlenek is. Lényeges elemnek tekinthető továbbá, hogy a speciális státuszú területek rendszerint határvidékeken, peremterületeken, ütközőzónákban³ jönnek létre, ahol az érintkező politikai, gazdasági szereplők kontrollja és territóriális megnyilvánulásai kevésbé érvényesülnek. R. D. Sack alapján⁴ a humán territorialitás olyan emberi stratégia, amellyel az egyének vagy közösségek hatást gyakorolnak, befolyásolnak, ellenőrzés alatt tartanak és kontrollálnak területeket. A territorialitásnak természetesen vannak biológiai előzményei is, de társadalmi és földrajz meghatározottsága is jelentős, ahol nyilvánvalóan fontos, hogy kik milyen szereplőket kontrollálnak az adott földrajzi helyzetben, térben és időben, szorosan összefüggve azzal, hogy az egyes közösségek hogyan használják a rendelkezésre álló erőforrásokat.

Korábban több tanulmányban is foglalkoztunk azokkal a múltban és a jelenben megfigyelhető jelenségekkel, előzményekkel és párhuzamokkal,⁵ amelyeknek jelentős csoportját alkotják a gazdasági folyamatok

hoz, illetve a kereskedelmi tevékenységekhez kapcsolódó speciális jogok, kiváltságok, illetve az ehhez kötődő sajátos területi lehatárolások. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a korábbi történeti korokban a különleges kiváltságokkal felruházott kereskedelmi helyeket, a görög és föníciai gyarmatokat, empóriumokat, a viking világ vikjeit, kereskedelmi telepét, melyek gyakran határvidékeken, semleges területeken, szigeteken, illetve legalább jelzésértékű módon lehatárolt, így tulajdonképpen szigetszerű szárazföldi területeken feküdtek.

A későbbi korok szabadkikötői, különféle kiváltságokkal és autonómiával rendelkező városai, városállamai, gyarmatvárosai, különleges gazdasági övezetei, vámszabad területei, exportfeldolgozó övezetei, ipari parkjai, nemzetközi repülőtere, speciális státuszú enklávéi, exklávéi, a korábbi történeti korok sajátos politikai reliktumai vagy éppen az olcsó zászlók alatti tengerhajózás is ebbe a kategóriába sorolható. Egyes területeken sor kerülhet máshol tiltott tevékenységek legalizálására, ahol minden szereplő, a keresleti és a kínálati oldalon is jól járhat. Ez széles társadalmi rétegek számára eredményez kedvezőbb helyzetet, amellett, hogy így maga a tevékenység is jobban ellenőrizhetővé, szankcionálhatóvá válik (hiszen történeti példák jól mutatják, hogy egyes tevékenységek minden tiltás ellenére működnek, pl. szesztilalom).

Végül, szintén az előbbi csoporthoz kapcsolódva érdemes megemlíteni az offshore pénzügyi központokat is, amelyek felfutása az 1960-as évektől kezdődően indult meg. Leegyszerűsítve, a nemzetközi pénzügyi rendszerben bekövetkező változások hatására az onshore szabályozás elől „menekülő” cégek offshore kötnek ki, olyan területeken, ahol akár a történelmi hagyományokból, akár a politikai, jogi háttérből fakadóan más típusú normák vannak érvényben. Bár külső változásokra és az onshore szabályozásra e sok esetben kisméretű, szigetszerű területeknek, vagy éppen szigeteknek számottevő befolyása nincsen, számtalan olyan versenyképességi tényezővel rendelkezhetnek, amelyek a pénzügyi központ-jelleg irányába történő elmozdulást nagymértékben elősegíthetik. Természetesen a külső szereplők számára is felértékelődhetnek a speciális státuszú helyek, ahol bizonyos szabályokon kívüli, vagy a fennálló keretfeltételek kikapuit kihasználó tevékenységekre nyílik lehetőség. A fenti folyamatok lényegében tértől és időtől függetlenül az emberi társadalmakban, közösségekben megfigyelhető jelenségként segíthetik elő, vagy éppen korlátozzák a kereskedelmi tevékenységeket és a gazdasági fejlődést.

Összegezve tehát, a múltban és a jelenben is számtalan helyzetben figyelhető meg, hogy az emberi közösségek, társadalmak és politikai, katonai hatalmak által generált szabály- és normarendszerek csak egy adott,

jól lehatárolt területre vonatkoznak, a kívül eső területeken viszont az eltérő szabályozás egyfajta piaci részként lehetővé tesz olyan tevékenységeket, amelyek a kijelölt határokon belül nem végezhetők. Ezek a folyamatok egészen addig működnek, amíg a szabályozás nem változik, illetve ameddig az érintettek nem zavarják egymást, és/vagy profitálnak az adott helyzet fenntartásából.

A különleges státuszú területek általános bemutatását követően tanulmányunk Kína múltbeli és jelenbeni kereskedelmi jellegzetességeit mutatja be, ahol az egyes területek sikeressége, versenyképessége több esetben az adott térség lehatárolásából, geopolitikai szerepéből és sajátos helyzetéből fakad, amelyet korábbi történelmi előzmények, különleges, nem tipikus gazdasági-társadalmi kapcsolatrendszerek és nem utolsósorban történelmi véletlenek is jelentős mértékben befolyásolhatnak.

3. Kína (kül)kereskedelmi sajátosságai

Kína korai kereskedelmét a külkereskedelem kevésbé határozta meg, a már ekkor jelentős területtel és erőforrásokkal rendelkező ország alapvetően önellátó volt, a külkereskedelem hosszú időn keresztül szinte kizárólag ritka, nem köznapi használatra szánt termékek, luxuscikkek kereskedelmét jelentette. Érdekes adalék, hogy Kína külkereskedelmét, illetve a szárazföld belseje felé irányuló kereskedelmét a Selyemút mentén döntően nem kínai kereskedők bonyolították, a kereskedelem a kínai történelem folyamán hosszú időn keresztül egyfajta idegen jelenség maradt, legalábbis a tradicionális társadalmi értékrend szempontjából.⁶

Ez a kereskedelem azonban, ahogyan Ecsedy Ildikó is többször viszatér erre idézett könyvében, nem volt a mai értelemben vett igazi külkereskedelem, hanem sokkal inkább az ország hivatalnokrendszere által erősen szabályozott keretek között működő, erősen hullámzó, az idegekkel folytatott kényszertranzakciók és diplomáciai jellegű kölcsönös ajándékozások sora egy önellátásra törekvő gazdaságban, amely döntően luxuscikkek kiáramlását jelentette, míg az elsősorban vándorkereskedők által lebonyolított belső kereskedelem az önállást egészítette ki a helyi közösségekben.

A külkereskedelem elsősorban az ország határvidékein, a kormányzat által kijelölt piachelyeken bonyolódott, az idegenek nagyobb tömegű beáramlása az országba nem volt jellemző, az árucikkek pedig közvetítő kereskedők során jutottak el a Selyemútnak nevezett úthálózaton keresztül a nyugati világba. Az eltérő intenzitással működő „kezdetleges” kereskedelem tehát hosszabb időn keresztül fennmaradt, és az évszázadok

óta ebben a formában működő rendszerbe csöppentek be egy jelentősebb kihagyás után az 1500-as években az európai nemzetek képviselői, akik a korábbi szárazföldi utak összeomlását követően a tenger felől közelítve, egészen más típusú logikával kívántak bekapcsolódni e hatalmas ország gazdasági és politikai folyamataiba, próbálták kikényszeríteni az európai értelemben vett kereskedelmet és igyekeztek tartósan megvetni a lábukat a területen.

Elsőként a portugálok értek el komoly sikereket, elfoglalva a mai Makaó szigetét 1557-ben Dél-Kínában, majd az 1685-től megindult a kereskedelem a külföldiekkel. A talán legintenzívebb jelenlét angoloké volt a térségben, a Brit Kelet-Indiai Társaság elsőként létesített kereskedelmi lerakatot az 1600-as évek végén Kantonban (Guangzhou). A kínai kormányzat 1760-ban a kereskedelmi kapcsolatok korlátozását kezdeményezte és Makaón kívül gyakorlatilag Kanton maradt az egyetlen kikötő, ahol a külkereskedelemre a szigorú szabályokat betartva lehetőség nyílt. A kereskedelmi hajóknak először Makaóban kellett kikötniük, majd felvenni a kínai kormányzat engedélyével rendelkező kalauzt, aki a Gyöngy folyón történő felhajózásra engedélyt kapott hajókat a Kanton városától 20 kilométerre keletre található Whampoa szigetére irányította, ahol az áruk kirakása, illetve az árucseré ténylegesen megtörtént. Az ebben a formában engedélyezett kereskedelem azonban nem jelentette a kereskedők Kantonban történő megtelepedésének engedélyezését: az európai kereskedők kizárólag a kereskedelmi szezonban tartózkodhattak a szigeten, ezután vissza kellett, hogy vonuljanak a kínai területen lévő, de portugál fennhatóság alatt álló Makaóba. A kereskedők a városba sem mehettek, családtagjaikat sem vihették magukkal, sőt, a kínai nyelv elsajátítását sem engedélyezték a hatóságok.

Az angol kereskedők megjelenését követően hamarosan holland, francia, dán, svéd és később amerikai kereskedő társaságok is létesítettek hasonló lerakatokat a folyó szigetein, ahol a kínai vámellenőrzést és vámtételek megfizetését követően nyílt lehetőség a hozott áruk kirakására, illetve a kereskedelem lebonyolítására. Az európai-kínai kereskedelem így teljes állami kontroll alatt, szigorú szabályok szerint bonyolódhatott csupán, anélkül, hogy az európaiak, intézményeik, kultúrájuk, termékeik számottevő mértékben eljutottak volna, vagy lényegi hatást gyakoroltak volna a szárazföldi Kínára.

A tea, selyem és porcelán ellenértékét, mivel Kína csupán mérsékelten érdeklődött az európai kereskedők által behozott áruk iránt, rendszerint ezüstben fizették meg. A brit kereskedők azonban hamar rájöttek arra, hogy a Brit Kelet Indiából behozott ópium jó cserealap, és annak ellenére, hogy a kínai kormányzat többször is kísérletet tett (1729, 1799)

az ópium behozatalának korlátozására, illetve betiltására, az illegális kereskedelmet saját bürokratikus intézményrendszerének működési anomáliái, illetve a rendszerint korrupt kormányzati tisztviselők miatt nem tudta kiküszöbölni, így a korábban a kínai áruk ellenértékéül szolgáló ezüst egyre kisebb mennyiségben folyt be a kincstárba. A helyzet az ópiumfogyasztás tiltása ellenére történő intenzív elterjedésével még inkább súlyosabbá vált, ami hamarosan nyílt konfliktusokhoz, majd az első ópiumháború kirobbanásához vezetett (1839–1842), amely Kína vereségével, és a Nankingi (Nanjing) -egyezmény aláírásával zárult.

Kína kénytelen volt hozzájárulni több kikötő megnyitásához, jelentős kártérítés fizetéséhez, valamint Hongkong szigetének a briteknek történő átadásához is. A Kína számára előnytelen, sértő és megalázó szerződés hamarosan újabb konfliktus kirobbanásához vezetett, amely szintén Kína vereségével és további engedmények megadásával zárult (Második Ópium-háború, 1856–1860). Az ópium behozatala tovább folytatódott, amellett, hogy a térdre kényszerített Kína egyre intenzívebb európai kereskedelmi jelenlétet kellett, hogy elviseljen.

Természetesen történtek további próbálkozások, mint például az ún. Boxer-felkelés (1899–1901), amit éppen az európai, Kínában is érdekelt (nagy)hatalmak segítségével vertek le. Ez nem hozott lényegi változást (csupán azt, hogy a gyarmatosításban érdekelt nemzetek további kedvezményeket, koncessziókat kaptak a lázadás leverését követően), mint ahogyan a császárság megszűnése sem. Az igazi komoly fordulat egyfajta átrendeződés volt a „piac” újrafelosztásával az I. világháborút követően, amikor a vesztes hatalmak területeire a győztesek tették rá a kezüket, ez azonban már a végjáték volt, mivel a II. világháború alatt és ezt követően gyarmati jelenlét megszűnt, kivéve a továbbra is angol fennhatóság alatt álló Hongkongot és a portugál Makaót.

Robert Nield 2015-ben publikált könyvében részletes, átfogó képet ad a külföldi jelenlét különböző formáiról, az 1840 és 1943 közötti, egyezményes kikötői (Treaty Port Era) időszaknak nevezett periódusban. A különböző státuszú, angol, német, orosz, francia, japán, olasz és portugál érdekeltségek meglepően nagy változatosságot mutatnak abban a tekintetben, hogy az egyes szituációkban az érintett szereplőknek milyen jogokat, jogosultságokat sikerült a kínai féllel kialkudniuk/kiharcolniuk.⁷

A Nield által azonosított helyek tökéletesen beleilleszthetők a tanulmány elején felvázolt „lehatárolási” logikába: az ópiumháborúk következtében egyre kiszolgáltatottabbá váló Kína kevésbé tudja a korábbi, a külföldiekkel történő kereskedést csak néhány, kijelölt helyen biztosító politikáját érvényesíteni és egyre inkább rákényszerül, hogy különböző feltételek mellett a hasznot remélő idegeneket beengedje a területére. Az

adott országok természetesen igyekeznek minél több jogosultságot, kedvezményt, speciális bánásmódot vagy éppen különálló státuszt kikényszeríteni és kiharcolni, ami az esetek többségében sikerül is. E sok esetben különleges jogállású területeken pedig olyan gazdasági, társadalmi folyamatok figyelhetők meg, amelyek a speciális státuszból fakadóan eltérő szabályok szerint működnek, mint Kína többi területén.

A fenti területek jellemzően határterületek, tengerparti sáv települései és kikötői, a hajózható folyók mellett fekvő, jól megközelíthető városok, eleve központi jellegű területek, a szomszédos országokhoz legközelebb fekvő, velük határos vidékek és érdekszférák (Japán, Oroszország), vagy éppen a külföldiek által létrehozott és jellemzően általuk is használt üdülőterületek, üdülőtelepülések (hegyvidéki területek, tengerpart).

Természetesen nem minden külföldi „projekt” váltja be a hozzá fűzött reményeket, nem feltétlenül sikerül komoly gazdasági haszonra szert tenni minden esetben, illetve a speciális státuszú helyzetek „leosztása” sem statikus, a gazdasági, politikai viszonyok változásával, átalakulásával (pl. az I. világháború veszteségeinek kiesése), vagy éppen gazdaságpolitikai orientációk módosulásával is történhetnek tényerések, átrendeződések (pl. 1918-tól, tehát az I. világháborút követően a japán jelenlét megnövekedése tapasztalható).

Annak ellenére, hogy a kínai társadalom jelentős része meglehetősen rossz szemmel tekintett a külföldiek tényerésére, az ország kiszolgáltatottságára és az idegellenesség, a barbárok lenézése sem változott meg, Kína bizonyos tekintetben profitált a fenti folyamatokból: egyrészt a vezető pozícióban lévő hivatalnok-réteg, politikusok, a kínai újkapitalista vállalkozók, magasabb társadalmi státuszban lévő kínaiak természetesen sok esetben élvezték a speciális státuszból fakadó előnyöket, másrészt, ha nem is túl nagy sebességgel, de megindult az ország modernizációja, új termelési technikák elterjedése, valamint a nyugati civilizáció eredményeivel, vívmányaival és anomáliáival történő intenzívebb ismerkedés, amely hozzájárult az ország alkalmazkodóképességének fokozódásához és segített abban, hogy megismerve az „ellenség” működési logikáját, egy esetleges későbbi, igazi függetlenség esetén Kína önállóan is képes legyen megállni a helyét a világban.

A britek 1943 januárjában aláírták azt az egyezményt, amelyben Hongkongtól eltekintve, lemondtak minden extraterritoriális jogukról Kínában. A megszállt kínai területek felszabadulása és a japán vereség a korábban jelentős japán tényerést is megszüntette, a kommunista hatalomátvételt követően pedig néhány egyedi esettől eltekintve (pl. az 1950-es évek közepéig a szovjetek Port Arthurt és Dairent (Dalian) megszállva tartják) megszűnt a korábban több, mint száz éven keresztül tartó inten-

zív külföldi befolyás. A külföldi, elsősorban a profit és a gyors meggazdagodás motiválta beruházások és fejlesztések helyére az állam által irányított, a hatalmas ország régiói között tapasztalható különbségek csökkentését célzó regionális politika lépett, amelynek az 1970-es években kezdődő újragondolásával a felzárkózás és versenyképesség fokozása érdekében újra megjelentek a speciális státusszal, különleges jogállással rendelkező területek.

4. Regionális politika és a különleges gazdasági övezetek

A kínai regionális politika a maoi redisztributív politikától a jelenleg érvényben lévő szabályozásig jelentős változtatásokon ment keresztül. A nyolcvanas éveket megelőzően a Kínai Népköztársaság megalakulása utáni első három évtizedben a befektetések a fejlettebb parti övezetektől a szegényebb belső területek felé irányultak. Ez az orientáció, amely a köztudatban Mao Ce-tung nevéhez fűződik, egyrészt korrigálni próbálta a szelektív regionális fejlettségi szinteket, másrészt hozzájárult az ország belsejében található nyersanyagkészletek és erőforrások kiaknázásához, végül nemzetvédelmi szempontokat jelenített meg.⁸

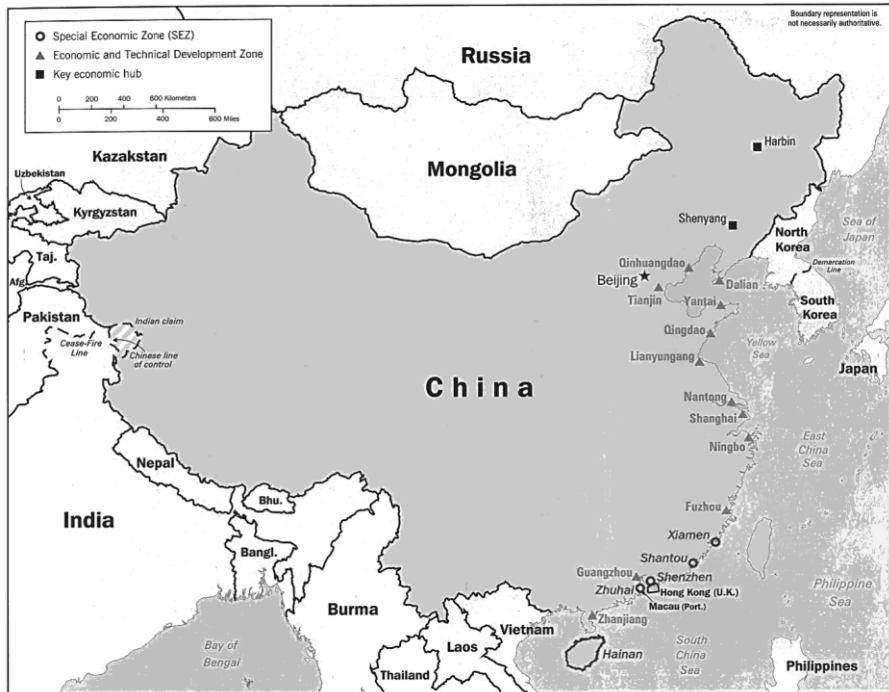
A Mao-t követő értékelés elsősorban a gazdasági hatékonyság figyelmen kívül hagyását és a jelentősebb gazdasági fejlődés hiányát rótta fel e politikának. Teng hatalomra kerülésével az 1970-es évek végén, a nyolcvanas évek elején élesen megváltoztak a regionális politika prioritásai. Ennek keretében a keleti part menti terület fejlesztése került előtérbe, ami végeredményben gyors gazdasági növekedést, az ország belső és parti területei közötti fejlettségi különbségek elmélyülését és egyben erős gazdasági fejlődést eredményezett. A hetedik öt éves tervben már ténylegesen megjelent a három gazdasági övezet (keleti part menti, központi és nyugati régiók). Az egyes régiók – sajátosságainak megfelelően – speciális feladatokat kaptak:

- Keleti part menti régió: export-orientált iparosítás, nemzetközi kereskedelem
- Központi régió: agrárgazdaság és energiaipar fejlesztése
- Nyugati régió: állattenyésztés és ásványi kincsek kitermelése.

A komparatív előnyök tanának előtérbe kerülését Kína 1970-es évek végén kezdődött világgazdasági nyitása is alátámasztotta. A nemzetközi cikluselmélet szerint a fejlett országok egyre inkább eltávolodnak a hagyományos munkaintenzív iparágaktól és magasabb hozzáadott értékű szektorok felé fordulnak. Kína számára komparatív előnyt jelent hatal-

mas emberi erőforrás bázisa, ami lehetővé teszi a munkaintenzív, exportorientált iparágak fejlesztését. Ezen iparágak termékeit a világpiacon értékesítve jelentős tőkéhez juthat, ami az infrastruktúra és a technológia folyamatos fejlesztésére fordítható. E politika gyakorlati alkalmazásának sikeres példáját mutatták az újonnan iparosodott országok.

1. térkép: Különleges státuszú területek Kínában 1996-ban
Map 1.: Territories with special status in China, 1996

Jelmagyarázat:

- Különleges gazdasági terület ▲ Gazdasági és technológiai fejlesztési övezet
- Kiemelt gazdasági központ

Forrás: Nemeskéri Zsolt (1998): Nyugati elméletek a kínai valóság tükrében – a kínai regionális politika fejlődése 1980–1996 között, *Tér és Társadalom* 4, 112. old.

A keleti területek exportvezérelt fejlődése nagyban hozzájárult a nyitott zónák kialakításához. A nyitás során gazdaságpolitikai eszközök alkalmazásával (állami infrastruktúra-fejlesztés, pénzügyi és jogi szabályozás) kedvező gazdasági környezetet hoztak létre a nemzetközi kereskedelem számára. A nyitott zónák egyes típusai kialakulásuk időrendi sorrendjében a következők:

- különleges gazdasági övezetek [1979-ben Sencsen (Shenzhen), Cshuhaj (Zhuhai), Santou (Shantou), Hsziamen (Xiamen) és 1988-ban Hajnan (Hainan)],

- nyitott parti városok [1984-ben 14 város: Dalian, Csinhuangtao (Qinhangdao), Tiencsin (Tianjin), Jantaj (Yantai), Csingtao (Qingdao), Lianjungang (Lianyungang), Nantong (Nantong), Sanghaj (Shanghai), Ningbo (Ningbo), Vencsou (Wenzhou), Fucsou (Fuzhou), Kanton (Guangzhou), Csancsiang (Zhanjiang) és Pejhaj (Beihai)],
- szabadkereskedelmi zónák a nyitott városokban (1993),
- nyitott gazdasági övezetek [1985 után, Jangce-delta, Gyöngy-folyó deltatorkolata, Fucsian (Fujian) tartomány déli része, a Sandong-félsziget, a Liaodong-félsziget, Hopej (Hebei) és Kuanghszi (Kuangxi)] (Nemeskéri, 1998).

A kínai kormány 1990-ben határozatot hozott Sanghaj új Putung (Pudong) kerületének fejlesztéséről és nyitottnak nyilvánította a Jangce folyó menti városokat, gazdasági és technológia-fejlesztési övezetnek nyilvánítva a területeket. 1992 után egy sor szárazföldi határ menti várost nyilvánítottak nyitottnak és az ország belső részeiben fekvő tartományok és autonóm területek fővárosait is megnyitották a külföldiek előtt.⁹ A korábban említett különleges gazdasági övezetek, nyitott városokon, szabadkereskedelmi zónákon és nyitott gazdasági övezeteken kívül csúcstechnológia-fejlesztési övezetek (összesen 54, ebből 28 a parti régiókban és 26 az ország belső területein), gazdasági és technológiafejlesztési zónák (32 a parti területeken és 22 a belső területeken) és export-feldolgozó zónák (54) is létrejöttek nagy és közepes városokban az elmúlt időszakban. További speciális területeket jelentenek a Kínában szintén nagy számban működő határterületek és gazdasági együttműködési zónák, szoftverfejlesztési parkok, egyetemi tudásparkok és kiemelt turisztikai üdülőterületek is.¹⁰ A nyitott térségek fontos szerepet töltenek be az egyre inkább nyitott gazdaság fejlesztésében, az exporttevékenység növelésében, a deviza előteremtésében, valamint a korszerű technológia behozatalában is.

Kína az 1970-es évek végétől megindult nyitási politikájának fontos elemei az aktuális regionális fejlesztési célokat szolgáló, a központi gazdaságpolitikai intézkedések szerves részét képező területi politikák, amelyek bizonyos területek, térségek, települések különleges jogosultságokkal, kedvező feltételekkel történő felruházását jelentik, ezáltal megkülönböztetve, önkényesen lehatárolva azoktól a területektől, ahol mindez nem történik meg. Ezek a folyamatok meglehetősen hasonlítanak Kína korábbi történeti periódusaiban tapasztaltakra, ugyanakkor lényeges különbségként figyelhető meg, hogy a korábban jellemző kiszolgáltatottság helyett a kormányzat, illetve bizonyos esetekben a helyi ható-

ságok alakítanak ki olyan feltételeket, amelyek a (kül)világ, az idegenek számára érdekesek lehetnek. E különleges státuszú területeket vizsgálva a korábbi, imperialista periódusban valamilyen többletfunkcióval felruházott települések és térségek több mint ötöde napjainkban is speciális szerepkörrel rendelkezik, és a települések, térségek újra kijelölésénél, ha nem is kizárólagos módon, de bizonyos mértékben szerepet játszik a múltban betöltött szerepkör és különleges státusz.¹¹

A következőkben Kína két különleges adminisztratív régiójának egyike, az 1997-ben újra Kína részévé vált Hongkong Kína gazdasági fejlődésében betöltött szerepét vizsgáljuk és e különleges övezet legfontosabb társadalmi és környezeti kihívásait térképezzük fel.

5. Hongkong különleges szerepe és fejlődése

Hongkong Különleges Igazgatású Terület a Kínai Népköztársaság speciális helyzetű, 263 szigetből álló városállama, a Gyöngy folyó torkolatánál, Makaóval szemben. A 1104 km² területű Hongkong népessége 7.429 millió fő,¹² egyike a világ legsűrűbben lakott területeinek. A lakosság túlnyomó többsége kínai (92%), és folyamatosan növekszik. Bár a terület ősidők óta lakott, mai formában történő kialakulása az első ópiumháborút követően történt meg, amikor Hongkong „illatos kikötő” jelentésű szigete brit fennhatóság alá került. Területe a későbbiekben további területekkel bővült [Kaulung (Kowloon)-félsziget, 1860; Új területek, 1898]. Érdekesség, hogy az 1898-ban Hongkonghoz csatolt új területeken helyezkedett el az ún. Kowloon Fallal Körülvett Város, amely eredetileg egy erődítmény volt (Kína más területein is megtalálhatóak ezek az erődítmények, erődített települések) és jogilag továbbra is kínai fennhatóság alatt maradt, és bár a britek megszállták, nem nagyon avatkoztak be a település életébe, így a gyakorlatban a város sajátos területenkívüliséget élvezett, mindenféle kontroll és szabályok nélkül, egészen 1993-as felszámolásáig.¹³

A második világháborúban 1941. december 8-án Japán megszállta Hongkongot. A japán megszállás a korábbi kedvező gazdasági, kereskedelmi pozíciókat kedvezőtlenül érintette, hamarosan komoly munkanélküliség és élelmiszerhiány lépett fel. Ezekben az években a Hongkong lakossága kevesebb, mint felére csökkent. A második világháború után azonban a gazdasági növekedés új lendületet kapott, elsősorban az exportra dolgozó ágazatoknak (pl. textilipar) köszönhetően. Hongkong hamarosan a Kínába irányuló külföldi befektetések központjává vált. Intenzív fejlődését elősegítette az is, hogy a szomszédos Sencsen Különle-

ges Gazdasági Övezet lett. Az 1980-as évek végére a korábbi gyáripár hanyatlásnak indult, vezető szerepét azonban hamar átvette az egyre intenzívebben fejlődő szolgáltatóipar.

A brit fennhatóság 1997-ig tartott, ezután került vissza a terület Kínához. A Kínai Népköztársaság vállalta, hogy 50 éven keresztül biztosítja az egy ország–két rendszer logika alapján Hongkong esetében a piaci viszonyok zavartalan működését, megtartva a terület saját jogi és pénzügyi rendszerét, valamint részbeni önállóságát. Hongkong Ázsia és a világ egyik legnagyobb kereskedelmi központjaként Kína egyik kapuja a világra.

A szubtrópusi éghajlattal rendelkező Hongkong jelentős része hegyekből és meredek lejtőkből áll, és csupán 25% a beépíthető területek aránya. A nem lakott területek jelentős része védelem alatt áll. A rendelkezésre álló terület szűkössége miatt az épületek nagy része felfelé terjeszkedik, sajátos arculatot adva a városnak. Az új alaptörvény értelmében a különleges státuszú terület nagyfokú autonómiát élvez, a piacgazdasági viszonyok megtartása mellett 2047-ig, és elvileg csupán a honvédelmi és külügyi kérdésekben függ a kínai kormánytól. A visszatérés óta eltelt idő azonban azt mutatja, hogy a szárazföldi Kína és Hongkong kapcsolata nem mindig felhőtlen, a kormányzat néhány elképzelése, intézkedése a korábbi demokratikusabb, és alaptörvényben is garantált jogok határait feszegeti, azonban, ahogyan a legtöbb ilyen konfliktushelyzet mutatja (pl. a 2017-es kormányzótávlatról kapcsolatos tüntetéshullám), alapvetően Hongkong húzza a rövidebbet, mivel nincs igazi tárgyalási pozícióban. Lakossága, bár lassuló ütemben, de folyamatosan növekszik, amelyhez Kína állandó utánpótlást biztosít. A várható élettartam magas, átlagosan 83,1 év; a lakosság több mint 90%-a kínai származású, ezek többsége a szomszédos Kanton tartományból származik. Jelentősebb kisebbség a filippínó, az indonéz, a thai, a japán és az indiai.¹⁴

Hongkong vonzó geostratégiai pozíciója és sajátos autonómiája kedvezett a sok esetben szintén sajátos kereskedelmi tevékenységek kibontakozásának. A lényeges korlátozások nélküli kereskedelem az egyik legszabadabb gazdaságot eredményezte a világon. Erről a különleges időszakról munkáiban Milton Friedman is beszámol.¹⁵ Az igazi, korlátozások nélküli szabadkereskedelem kibontakozásában Friedman szerint kiemelt szerepe volt Sir John James Cowperthwaite-nek, aki brit köztisztviselőként Hongkong pénzügyi titkára volt 1961-től 1971-ig. A skót gyarmati tisztviselő annak ellenére, hogy ebben az időszakban az anyaországban egyre inkább teret hódított a gondoskodó jóléti állam politikája, Hongkongban a klasszikus közgazdászok, mint például Adam Smith nyomán *laissez faire* gazdaságpolitikát valósított meg, és a kor-

mányzat valóban csak a lehető legkisebb mértékben avatkozott be a gazdasági folyamatokba, a döntéseket szinte teljes mértékben a piacra hagyva.

Hongkongnak a szárazfölddel való gazdasági integrációja továbbra is a banki és pénzügyi szektorban tekinthető meghatározónak. Hongkong hivatalos fizetőeszköze a hongkongi dollár, amelynek árfolyama 1983-tól a dollárhoz kötött. A hongkongi dollár a világ egyik legkeresettebb devizája. A 2010-es évektől a hongkongi lakosság nyithat RMB (jüan) alapú megtakarítási számlákat és jelentős számban léteznek Hongkongban kibocsátott RMB-alapú vállalati értékpapírok és kínai államkötvények is, azonban ezek gazdasági jelentősége nagymértékben függ az aktuális gazdaságpolitikai megfontolásoktól. A hongkongi tőzsde a világ egyik legjelentősebb tőzsdéje. A kínai cégek hongkongi tőzsdén jegyzett vállalatok mintegy 50%-át tették ki 2015-ben.¹⁶

Hongkong gazdasága rendkívül érzékeny a világgazdasági változásokra. A helyi gazdaság működésében a lakosságon kívül a hatalmas vásárlóerőt jelentő szárazföldi kínai turistáknak is fontos szerepe van, amelynek köszönhetően rendkívül kedvezőek a foglalkoztatási mutatók.¹⁷ A kedvező adózási feltételek, a képzett munkaerő nagyszámú vállalatot csábít folyamatosan Hongkongba, és szinte minden nagyobb, Kínával kereskedelmi kapcsolatot fenntartó vállalat rendelkezik hongkongi központtal, telephellyel is.¹⁸ Hongkong esetében, annak ellenére, hogy a lakosság néhány százalékánál soha nem volt nagyobb az európai/nyugati jelenlét, az angol nyelv és intézményrendszer egyfajta sajátos továbbélése figyelhető meg. A korábbi koronagyarmati intézményrendszer napjaink intézményrendszerére jelentős hatást gyakorol, az angol kultúra, angol nyelv pedig komoly versenyelőnyként működik, elsősorban az oktatás és felsőoktatás területén, ahol a hongkongi egyetemek angol képzési kínálatukkal hatalmas hallgatói tömeget vonzanak, párhuzamosan azzal, hogy nyugati/amerikai egyetemek is több képzési programot működtetnek Hongkongban (repülő professzorok), a kereslet a szárazföldi Kína felől pedig folyamatos.

Hongkong rendkívül sűrűn lakott terület, ahol rengeteg felhőkarcoló található, elsősorban annak köszönhetően, hogy a beépítésre elsősorban a szűk tengerparti sáv alkalmas. A lakáshelyzet évről évre egyre kritikusabb, a folyamatosan emelkedő ingatlanárak egyre kevésbé megfizethetőek a lakosság számára. Részben a helyhiánnyal kapcsolatos kihívások miatt, Hongkong tömegközlekedési hálózata nagyon fejlett. A napi utazások több mint 90%-a (12,5 millió) tömegközlekedési eszközökön (metró/gyorsvasút, villamos, busz, minibusz, taxi, komp) zajlik, ami a legmagasabb arány a világon. Érdekes, hogy minden egyes útkilomé-

terre 333 jármű jut, ami eleve egy hatalmas terhelés, amellet, hogy gyakorlatilag nincs lehetőség további utak építésére, illetve a jelenlegi úthálózat számottevő bővítésére. A város gyorsvonathálózata a könnyűvasút hálózattal együtt több mint 5 millió embert szolgál ki naponta. A hongkongi villamosrendszert 1904-ben hozták létre; a világon egyedülálló módon kizárólag emeletes villamosokat alkalmaz. Hat vonalon összesen 164 jármű átlagosan naponta 184 000 utast szolgál ki. Hongkongot rendszeres kompjáratok köti össze Makaóval.¹⁹ Az úthálózat hatalmas beruházással zajló fejlesztése jelenleg a „tengeren” zajlik, nemrég készült el a Makaót Hongkonggal, és a környező szárazföldi területekkel összekötő autópálya, a Hongkong-Csuhaj-Makaó híd.

Hongkonghoz hasonló térségek, speciális szigetszerű területek esetében a fenntarthatósági dimenziók közül a környezet alapvetően háttérbe szorul. Így tehát, amikor fenntarthatóságról beszélünk, elsősorban a gazdasági (és egy-egy esetben társadalmi) fenntarthatóságra kell gondolnunk, a környezeti dimenzió, bár nyilvánvalóan fontos lehet, csupán az esetleges erőteljes negatív visszacsatolások hatására kerül elő, illetve abban az esetben, ha van elég plusz erőforrás ezzel a kérdéskörrel foglalkozni. A gazdasági fenntarthatósággal kapcsolatos folyamatok azonban sokkal inkább a rugalmasságról, a hatékony adaptációról, és a piaci rések megtalálásáról szólnak. Hongkong esetében az egyébként jelentős területeket elfoglaló hegyeket leszámítva az eredeti ökoszisztémák már eltűntek és a növekvő népesség áldozatává estek. Különösen a kedvező gazdasági helyzetben lévő területek esetében kiemelt fontossággal bírhat a szárazföldi és tengeri ökoszisztémák védelme, ami Hongkong esetében is egyre lényegesebb prioritásként jelentkezik, ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a környezetterhelés egy részéért nem Hongkong, hanem a szárazföldi kínai területek felelősek.

6. Összegzés

Hongkong gazdaságtörténete folyamatos kihívások és alapvetően sikeres adaptációk sorozata. A korábbi történeti korokban az egyes területek, régiók, országok földrajzi és természeti jellegzetességei nagymértékben befolyásolták, hogy az egyes közösségek létre tudnak-e hozni hosszabb távon működő gazdasági-társadalmi rendszereket. A folyamatok logikája napjainkban sem változott, a különbség abban nyilvánul meg, hogy a korábban hangsúlyosabb környezeti, földrajzi dimenziók mellett/helyett egyre erőteljesebben jelenik meg, hogy a területek meg tudnak-e birkózni a gazdasági kihívásokkal és rendelkeznek-e a külvilág

számára érdekes, versenyképes termékekkel és szolgáltatásokkal. E különleges helyzetű területek vonzó geostratégiai pozíciója és sajátos autonómiája kedvezett a kereskedelmi és egyéb szolgáltató tevékenységek kibontakozásának.

A változó külső kihívások és a piaci verseny időről-időre újabb gazdasági tevékenységeket generáltak, amelynek sikeressége, hosszabb távú fenntarthatósága a korábbi időszakoktól eltérően már nem a gyarmattartó országok és kolóniái közötti kapcsolaton múlik, hanem a Kínával fennálló sajátos viszonyrendszer menedzselésével érhető el. E különleges státuszú hely olyan kínálattal rendelkezik, amelyek a külvilág számára érdekes, másrészt Kína is érdekelt Hongkong speciális jogállásának fenntartásában. E rendszer azonban meglehetősen sérülékeny: addig működik, amíg sajátos termékei és szolgáltatásai versenyképesek. Kereskedelmi kapcsolatok és importlehetőségek hiányában, természeti erőforrások, illetve Kína kedvező hozzáállása nélkül e különleges terület nem működőképes. Az előrejelzések szerint a világ lakosságának 70%-a lesz város lakó 2030-ra.

Ebből a szempontból a Hongkong-jellegű, meglehetősen nagy lakossággal és népsűrűséggel rendelkező települések jelenlegi kihívásai jól előre vetítik azokat a fenntarthatósági kérdéseket, amelyekkel a jövőben szembesül majd az emberiség. E kihívások egyre inkább indokolttá teszik az energiaforrások, a hulladék, a víz és a közlekedés fokozottabb, tudatos menedzselését, egyre innovatívabb technológiákat alkalmazva egy gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból is fenntarthatóbb helyzet elérése érdekében.

JEGYZETEK/NOTES

1. Tanulmányunkban a kínai földrajzi nevek első említésénél megadjuk a leginkább elterjedt pinjin átírás szerinti megnevezést is. A szövegben, ahol lehet, a magyar nyelvben meghonosodott névváltozatokat használjuk.
2. Szmodis Jenő a jelenségek minden bizonnyal humánétológiai eredetére „Egyes jogintézmények és jogelméleti irányzatok humánétológiai vonatkozásairól” c. tanulmányában mutat rá: „Nyilván furcsának tűnik, ám a telekkönyvi nyilvántartás létjogosultságát sem más alapozza meg, mint az ember területiális ösztöne, illetve annak valóságát az ember konfliktusminimalizáló sajátossága, és fejlett absztrakciós és konstrukciós képessége teremti meg. Természetesen, nem szükségképpen és nem mindenhol jön létre ez a jogintézmény, ám a területek „hivatalos” elhatárolása szinte minden kultúrában megjelenik. Erre mutatnak a több ezer éves ókori határkövek, sztelék és azok a „diplomáciai rítusok” is, amelyek a különböző törzsek között a „senki földjén” játszódnak le. Tehát a jogintézmények konkrét megjelené-

- se, technikája a kultúra terméke, eredete és célja azonban mélyen evolúciós jellegű.”
3. Szintén sajátos párhuzamnak tekinthető a tájökológiában megjelenő szegegyhatás, illetve ökoton jelensége, hasonló jellegzetességeket mutatva, mint az emberi közösségek
 4. Sack, R. D. (1986): *Human Territoriality: Its Theory and History* (Cambridge Studies in Historical Geography). 115. old.
 5. Példák részletesen: Zádori I. (2012): *Sealand*. *Tudásmenedzsment*, XIII. évfolyam 1. szám, 2012. április, 62–70 pp., Nemeskéri Zs.–Zádori I. (2016): *Hongkong és Makaó gazdasági versenyképessége, fenntarthatósági kihívásai*. In: Erdős Katalin, Komlósi Éva (szerk.): *Tanítványaimban élek tovább*. Emlékkötet Buday-Sántha Attila tiszteletére. 411 p. Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2016. pp. 285–302., Zádori I. (2017): *Az Angol-Csatorna szigeteinek gazdasági pályái: párhuzamok és kihívások*. *Tudásmenedzsment* 18:(1) pp. 53–62.
 6. Ecsedy I. (1979): *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Cs. Kkvt.16. Akadémiai. Bp. 54. old.
 7. Megjegyezzük azonban, hogy a kitűnő összefoglaló munkában Tientsin (Tianjin) város esetében nem jelenik meg az Osztrák–Magyar Monarchia a boxer-lázadás leverésében játszott szerepét követően szerzett (magyar szempontból jelentős, de egyébként meglehetősen jelentéktelen méretű) koncessziós területe, ahogyan hasonló, belga koncesszióról is csak egy korabeli térkép másolata tájékoztat a kiadványban. A 108 hektár területű, 1901 és 1917 között létező (jogilag az I. világháborút követő békeszerződések következtében elvesztett) osztrák-magyar gyarmatról korábban Jamrik Levente írt. Forrás: Jamrik L. (2011): *Az Osztrák–Magyar Monarchia Kínai gyarmata*. http://falanszter.blog.hu/2011/01/19/az_osztrak_magyar_monarchia_kinai_gyarmata
 8. Nemeskéri Zs. (1998): *Nyugati elméletek a kínai valóság tükrében – a kínai regionális politika fejlődése 1980–1996 között*, *Tér és Társadalom* 4, 111. old.
 9. CRI (2010): *A különleges gazdasági övezetek és a tengerparti nyitott városok*. China Radio International. <http://hungarian.cri.cn/chinaabc/chapter3/chapter30503.htm>
 10. China Knowledge (2014): *Introduction to China Industrial Parks*. <http://www.chinaknowledge.com/Manufacturing/Introduction.aspx?subchap=3&content=7>
 11. Nemeskéri Zs.–Zádori I. (2016) 296. old.
 12. CIA (2019): *The World Factbook*. Washington, DC: Central Intelligence Agency <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/hk.html>
 13. A II. világháborút követően Kína újra sajátjának nyilvánította a területet. A követő évtizedekben a terület teljesen beépült, a szűkös hely miatt a lakók – mindenféle építészeti irányelvet mellőzve – felfelé, 10–15 emelet felhúzva építkeztek, amelynek csak a közeli repülőtér légifolyosója szabott gátat, elképesztő megoldásokat, és a világ akkori legsűrűbben lakott területét produkálva. Az 1970-es

- években már közel 40 ezer ember élt a fallal körülvett és törvények nélküli városban, ahol virágzott a prostitúció, a szerencsejáték és a bűnözés. A várost 1993-ban a brit és a kínai kormány közösen számolta fel, ma park van a helyén. Forrás: <https://www.businessinsider.com/kowloon-walled-city-photos-2015-2>
14. CIA (2019)
 15. Friedman, M. (1998): The Hongkong Experiment. Forrás: <https://www.hoover.org/research/hong-kong-experiment>
 16. CIA (2019)
 17. A 2014-es 3,2% után 2015-ben a munkanélküliségi ráta 2,9%, 2016-ban 3,4%, 2017-ben 3,2%. Forrás: CIA (2019)
 18. A 2015-ös adatok szerint ez 1401 vállalatot jelent. A külföldi vállalatok 22%-a amerikai, 17%-a japán, 9%-a a kínai, illetve angol, 6% német, 5% pedig francia érdekeltség. Forrás: Census and Statistics Department, the Government of the Hongkong Special Administrative Region. <http://www.censtatd.gov.hk/hkstat/sub/>
 19. A Hongkong-Makaó kompjárat sajátos „magyar” vonatkozása egy Michael Patrick O'Brien nevű, magyar származású amerikai férfi, aki 1952. szeptember 18-án, miután lejárt a 15 napos makaói tartózkodási engedélye, felszállt a Makó-Hongkong kompra. Az utazás azonban 315 napot és hat órát tartott: a hongkongi hatóságok megfelelő papírok hiányában nem engedték a férfit partra szállni, ugyanakkor Makaóba visszatérve a makaói hatóságok sem engedték vissza, így az elkövetkező hónapokat a kompon töltve 296-szor tette meg a negyven mérföld hosszú Hongkong-Makaó utat. Forrás: <https://www.pocketfives.com/forums/topic/186360-michael-patrick-obrien/>

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

- Baldacchino, G. (2010): *Island Enclaves. Offshoring Strategies, Creative Governance and Subnational Island Jurisdictions*. McGill-Queen's University Press, Montreal
- China Knowledge (2014): *Introduction to China Industrial Parks*. <http://www.china-knowledge.com/Manufacturing/Introduction.aspx?subchap=3&content=7>
- CIA (2019): *The World Factbook*. Washington, DC: Central Intelligence Agency <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/hk.html>
- CRI (2010): *A különleges gazdasági övezetek és a tengerparti nyitott városok*. China Radio International. <http://hungarian.cri.cn/chinaabc/chapter3/chapter30503.htm>
- Daryanani, R. (szerk.) (1994): *Hongkong*. Government Information Services, Hongkong.
- Ecsedy I. (1979): *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Kőrösi Cs. Kkvt.16. Akadémiai. Bp.
- Encyclopaedia Britannica (2016): *Macau*. Britannica.com/Macau-administrative-region-China

- Friedman, M. (1998): The Hongkong Experiment. <https://www.hoover.org/research/hong-kong-experiment>
- Jamrik L. (2011): Az Osztrák–Magyar Monarchia Kínai gyarmata. http://falanszter.blog.hu/2011/01/19/az_osztrak_magyar_monarchia_kinai_gyarmata
- Macao SAR Statistics and Census Service (2014): Yearbook of Statistics 2014.
- Nemeskéri Zs.–Zádori I. (2016): Hongkong és Makaó gazdasági versenyképessége, fenntarthatósági kihívásai. In: Erdős Katalin, Komlósi Éva (szerk.): Tanítványaimban élek tovább. Emlékkötet Buday-Sántha Attila tiszteletére. 411 p. Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2016. pp. 285–302.
- Nemeskéri Zs. (1998): Nyugati elméletek a kínai valóság tükrében – a kínai regionális politika fejlődése 1980–1996 között, *Tér és Társadalom* 4, 105–115.
- Nield, R. (2015): *China’s Foreign Places. The foreign Presence in Cina in the Treaty Port Era, 1840–1943.* Hongkong University Press, Hongkong.
- Palan, R. (2003): *The Offshore World. Sovereign Markets, Virtual Places, and Nomad Millionaires.* Ithaca and London, Cornell University Press.
- Sack, R. D. (1986): *Human Territoriality: Its Theory and History (Cambridge Studies in Historical Geography)*
- Szmodis, J. (2010): Egyes jogintézmények és jogelméleti irányzatok humán- etológiai vonatkozásairól *Sectio Juridica et Politica*, Miskolc, Tomus XXVIII. 111–143.
- Vinokurov, E. (2007): *A Theory of Enclaves.* Lexington Books, New York.
- Wiltshire, T. (1997): *Old Hongkong, 5th edition.* FormAsia Books.
- World Bank (2016): GDP per capita, PPP. data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?order=wbapi_data_value_2014+wbapi_data_value+wbapi_data_value-last&sort=asc
- Zádori I. (2012): Sealand. *Tudásmenedzsment*, XIII. évfolyam 1. szám, 2012. április, 62–70. pp.
- Zádori, I. (2016): Cultural aspects of sustainability challenges of is land-like territories: case study of Macau, China. *ECOCYCLES* 1:(2) pp. 35–45.
- Zádori I. (2017): Az Angol-Csatorna szigeteinek gazdasági pályái: párhuzamok és kihívások. *Tudásmenedzsment* 18:(1) pp. 5–62.